

“АЙЧҮРӨК” ОПЕРАСЫНЫН ЛИБРЕТТОСУНА ТЕКСТОЛОГИЯЛЫК ИЛИКТӨӨ

Текстологические исследование либретто оперы “Айчурек”

Textological study of the libretto “Aichurek”.

Аннотация: Опера искусствосунда башкы ролду композитор ойносо, либретто болсо ошол операнын негизги өзөгү катары кызмат кылат. Ансыз опера жаралышы мүмкүн эмес. “Айчүрөк” операсынын либреттосу үч автор тарабынан жазылып, жарык көргөн, башкача айтканда, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев жана Ж.Турусбеков либреттосун жазган. Тексттин негизин “Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү” деген эл арасында өтө белгилүү эпизод түзөт. Макалада либреттонун тексти менен эпостун текстин салыштыруунун негизинде анализ жасалып, жыйынтыктуу ой-пикирлер берилет. Мунун натыйжасында элдик сюжетти кайрадан иштеп чыгуу, ошондой эле эпостун көркөмдүк жана стилистикалык каражаттарын пайдалануу чеберчилигин далилдөө аракети жүргөн. Ошондой эле либреттонун эпостун материалдарын пайдаланууда кандай алгылыктуу жактары болгон, кандай кемчилдиктерге ээ болгондугу тууралуу кеңири баяндалат.

Аннотация: В оперном искусстве главную роль играют композиторы, а либретто служит в качестве основного стержня, без которого опера не может существовать. Либретто оперы “Айчурек” написана тремя авторами: Ж.Боконбаевым, К.Маликовым и Ж. Турусбековым. В основу текста положен очень популярный эпизод эпоса “Женитьба Семетей на Айчурек”. В статье проанализированы тексты авторов либретто и эпоса в сопоставительно-сравнительном плане, в результате чего было показано мастерство переработки народного сюжета и стилистико-художественных средств эпоса.

Annotation: In opera art, the main role is played by composers and the libretto serves as the main core without which the opera cannot exist. The libretto of the opera “Aichurek” was written by three authors: J. Bokonbaev, K. Malikov and J. Turusbekov. The text is based on a very popular episode of the epic “The Marriage of Semetei to Aichurek”. The article analyzes the authors of the text of the librets and the epic of comparative terms, as a result of which the skills of professing and the stylistic and artistic means of the epic are proved.

Урунттуу сөздөр: Эпос, композитор, опера, либретто, декада, сюжет, стилистика, көркөм каражаттар.

Ключевые слова: Эпос, композитор, опера, либретто, декада, сюжет, стилистика, художественные средства,

Key words: epic, composer, opera, libretto, decade, plot, style, artistic means.

Чынкожонун Семетейге туугандык жагы болгон. Чубактын атасы Акбалта нойгут элинин ханы болуп, Кашкар тараптагы Кебез тоодо жашап жүрүп, кийин Таласка көчүп келет. Ногойлордун бир тууганы Шыгай хан ошол жакты жердеп кала бериптир. Семетей Коңурбай менен согушканда мага жөлөк-тирек болот деп, анын уулу Чынкожону көчүрүп келүү үчүн Бакай менен Күлчорону жиберсе, «тентиген бир жетим менен эл боло албайм» деп, сөзгө келбей, опурулганда Күлчоро анын башын жара чаап, жылкысын айдап келет. Ошондон кийин Чынкожо жедигер элинин баатыры Толтойго корголоп, анын жардамы менен Семетейге кудаланган Айчүрөктү тартып алыш үчүн Оогандын ханы Акунхандын шаарын курчап алат. Ал карылыкка баш уруп, өлкөнү негизинен Ажыбай менен Түмөнбай деген бири алтымыш, экинчиси отуз жаштагы адамдар бийлей баштаган учур болгон. Ал экөө Акунга барып кабарлайт.

Чынкожонун тулпарын либреттодо авторлор эпостогу даяр традициялуу калыпта сүрөттөп беришет:

Толтой деген эр экен,
Чынкожо деген шер экен.
Жан казандай башы бар,
Жаткан иттей кашы бар.
Эки бети саландап ,
Эки дөбөт тойгондой.
Көзү көлдүн быткылдай,
Көрүнгөндү жуткандай,
Муруттарын карасан,
Айбалтанын сабындай.[1. 311-б.]

Эпосто Чынкожо элин чогултуп, Акунхандын Айчүрөгүн алууга аттанганы жатканын айтканда калктын кадырлуу карысы Төлөк бир кыз үчүн дүрбөбөй адегенде куда түшүү сунушун айтып, өзү элчиликке барса, “Андай болсо Толтой эмне үчүн бууданга чүпүрөк байлап, сый менен келбейт” [2. 8-б.] деп сөзгө жыгат.

Либреттодо Чынкожо дароо эле “Айчүрөктү бересиң, эгер бербесең жериңди топон кыламын” деп баскынчылык сөзүн айтат. Бул кабар жеткенде Айчүрөк аябай күйгүлтүккө түшөт, бирок, текстте анын жан дүйнө дүрбөлөнү анча күчтүү берилген эмес:

Айланайын калың журт,
Азапты көрдүм жашымдан
Алдейлеген, өстүргөн
Атам нени көрөсүң. [1. 312-б.]

Айчүрөк кайсы азапты айтып жатат? Андай түйшүк азыр эле келди го анын башына.

Акун хан кызы менен кеңешип, Манас менен куда элем, кантип антты, шертти бузайын. Андан көрө Семетейге кабар жеткирели деп макулдашып, Айчүрөк амал менен:

Мен Толтойдун айымы,

Мен Толтойдун зайыбы – деген сөздөрдү айтып, тойго камыныш үчүн 40 (эпосто 80)күн мөөнөт сурап, баскынчыларды тынчытат. Ошондон кийинки баскынчылардын ариясы абдан мыкты чыккан:

Кандын кызы болгуча,
Кулдун кызы болсомчу.
Адамдын колу жетпеген
Нурдун кызы болсомчу. [1. 314-б.]

Айчүрөк кыздар менен коштошкондон кийин текстте “ак куу кебинде” учат деп берилет.

Бул эч нерсе түшүндүрбөйт. Анын ордуна “ак кууга айланып” десе болмок, анткени ал “айдан түшкөн” нур кызы - куу кебин кийип, ак тотеми ак куунун төрөсү экен. Ошон үчүн эпостун текстинде ал арабча дуба окуп, Чачыкейди талма оорусуна тушуктурат.

Либреттодо Айчүрөк “жигит сыноо” шылтоосу менен Семетейди издеп чыгып, Семетейдин ордосуна келип түшөт. Эпосто ал кеңири айтылат, б.а. Төштүк, Кошойлорду карыган, Көкчөнүн уулу Үмөтөйдү Толтойдон эмне айырмасы бар деп жактырбайт. Коңурбайга жолукканда андан күн жайлап, туман түшүрүп, араң кутулат.

Чачыкей менен Айчүрөк окуясы эпосто да, либреттодо да мазмундаш эле берилет. Семетей 12 жашка чейин Букарда чоңоюп, Таласка көчөрдө баккан аталары Шаатемирдин кызы Чачыкейге үйлөндүрүп коюшат. Аны болсо Толтойго кайындап коюшуптур. Темиркан мен ага өзүм жооп берем деп, милдетин мойнуна алат. Айчүрөк Чачыкейге жамандык ойлобойт, ал аны эжеке кылып алайын, токол болсом мейли, “алты күнү сага жатса, атпаган күнү мага жатса” [2. 10-б.] дейт. Бирок, Чачыкей ага өтө ырайымсыз мамиле кылып “эр албаган, кара далы шуркуя” [2. 10-б.] дегенге чейин жетет:

Өзөлөнбө шуркуя,
Түн каткандын көзүсүң,

Түрүң суук көрүнөт,
Жин-шайтандын өзүсүн. [2. 12-б.]

Айчүрөк аны акыркы сөз менен тилдегенге карабай дагы бир жолу астынан өтүш аракетинде “отуң менен кирейин, күлүң менен чыгайын” деп жалынса да болбой, “жогол бетпак жанымдан, мага тийчү жинсиңби?” деп маскаралагандан кийин Айчүрөк да жаалданат:

Эрке катын Чачыкей
Күл чыгартып өзүңдү,
Күң кылбасам карап тур,
Тийип турган күнүңдү
Түн кылбасам карап тур. [1. 319-б.]

Бир күнү Ак шумкар тапка кириптир деп Семетей чоролорго кайрылат:
Жанымда жүрсө ак жолтой
Алышкан жоого сан колдой,
Чубактын уулу Канчоро,
Алмамбеттин Күлчоро,
Атамдан калган Ак шумкар,
Табына калган чагы экен,
Эрмекке тоого чыгалы. [1. 320-б.]

Семетейдин эки чоросунун ортосунда так кеткени либреттодо экөө күрөшө кетип, Канчоро жыгылып калгандан башталат. Эпосто Каныкей эмчегин эмизгенде бирөөнүн эмген жагынан сүт (Күлчоро), экинчисиникинен кан чыгып, ошондо уу берип Канчорону тындым кылайын деген Каныкейдин сунушун Семетей колдобой, “атамдын белеги экен, тим коюңуз” деп коёт (эпос, 307-б.)

Ошентип ууга чыгышат. Айчүрөктүн сөзүнөн улам баамдап калган Чачыкей “шабырдуу көлдүн бетинде Ак кууга кушун салдырба” [1. 320-б.] деп чоролорго жалынат. Эпосто бул бир аз башкача берилет. Биринчиден, куу жөнүндө Чачыкей Семетейдин өзүнө айтат, ага кошумча Күлчоро Семетейге “бул куунун үнү башкача болуп жатат, Ак шумкарды салбай эле койчу” деп эскертет. [2. 18-б.]

Эпостогу бул түйүндүү окуя либреттодо дагы сакталат, анткени, ал андан аркы кыймыл-аракеттерге негиз түзөт. Мында Айчүрөктүн ак кууга айлануучу касиети мифтик-антропоморфизмдик (айбанаттын адамдык касиетке ээ болушу) түшүнүк. Ошон үчүн илим-техника заманындагы адамдарга ал түшүнүксүз.

Ак куу Ак шумкар менен алышып жатканын Семетей өзү көрөт экен. (Эпос, 20-бет), бирок, куу күн жайлап, туман түшүрүп, көздөн кайым болуптур. Ак шумкардан ажыраган Семетей атасы Манастан айрылгандай өксүй кайгырып, буурул атты чидер салып коё берип, өзү тердигин төшөп жатып алып, “оозунан жалын шыркырап, шумкарым деп буркурайт” [2. 21-б.]

Либреттодо ушуга эле жакын сүрөттөлөт. Ал куш кармаган мээлейин чечпестен каарданып отурат:

Тайбуурул атым өлгөнчө
Семетей жерге киргенче,
Ак шумкар издеп таппасам,
Айыгышкан жоону чаппасам,
Туулбай туна чөгөйүн,
Бу көрөкчө өлөйүн. [1. 321-б.]

Ак шумкардын дайнын Чачыкей билет деп Бакай, байбичеси Көрпөжанды, Каныкейди баштап келип сүйлөшсө, ал такыр кепке-сөзгө келбей атырылып, тигилерди чыгып кетүүгө аргасыз кылат. Ачуусу аябай ашынган Күлчоро аны сабаганда ал Ак шумкарды Айчүрөк Ак кууга айланып, сыйкырлап, азгырып алып кеткенин айтат. [2 26-б.]

Либреттодо Күлчоро Чачыкейди сабабайт, ал жулкунуп чыгып кетеринде булкуп токтотуп:
Чачыңды кесип мултуйтуп,
Чолок байтал кылбасам,

Шаатемир хандын колуна,
Бүгүндөн калбай салбасам,
Күлчоро болбой өлөйүн,

Башыңды сенин жарбасам – [1.322-б.] деп каардангандан кийин чындыкты айтууга аргасыз болот. Ошондон кийин Бакай Акун хан менен Манастын кудалашкан тарыхын айтып, Айчүрөктү Чыңкожолордон бошотуп алыш үчүн аттанышат. Жигиттер кылычтын мизин жалап ант беришет. Авторлор бул жерде анттын традициялуу айтылышын пайдаланышкан.

Эпосто Күлчоронун Үргөнчтү кечмелиги жок жерден кечип өтүп, Айчүрөк менен таанышкан калың элге белгилүү эпизод бар, бирок, авторлор ал жөнүндө ооз ачпайт. Бир эки ыр сабы менен сүрөттөп койсо болмок. Либреттодо Күлчоро Айчүрөккө жалгыз барып жолугуп, жай отурушкан жери бар.

Айчүрөк Семетейдин Ак шумкарын издеп келерин билип Үргөнчтүн аркы өйүзүнө нечен бир сонун чатырларды тигип, көп сандаган кыз-жигиттер оюн куруп жатышкан. Айчүрөк Күлчоронун эрдигине, намыскөйлүгүнө маашыр болуп, аны шаан-шөкөт, оюн-тамашаларга аралаштырат. Мунун баарын дүрбү салып, Семетей көрүп, он эки жаштагы бала кыял неменин бул кылыгына бир аз капа болгонсуйт. [2. 20-б.]

Либреттодо Айчүрөктүн Үргөнч боюнда сүйгөнүн күтүп жүргөнү айтылат. Ушуга байланыштуу Айчүрөктүн көргөн түшүн бакшыга жорутушу берилет. Ал тигилер тараптын жашырынган кишиси сыяктуу экен, түштү тескери жоруп, “бул жерден тезирээк кет, Толтойго жет” дейт. [1. 325-б.]

Күлчоронун аман-эсен Үргөнчтөн кечип өткөнүн көргөндөн кийин Бакай, Семетей, Канчоролор да анын артынан барышат. Бакай Айчүрөккө Манас менен Акун хан куда экенин туюнтат. Андан кийин Семетей менен Айчүрөк кайым айтышат. Күйөө жигит адегенде катуу кетип, ала турган жубайына бир топ орой сөздөрдү айтат. Муну угуп турган Күлчоро менен Канчоро анын бул кылыгын жактырышпай, “алып алган аялыңдан бетер” деп анын өзүнө айтышат. Семетей аны “эр издеген” деген мааниде айткан сөзүнө Айчүрөк “эдирендеп бой көтөрбө, Толтой сенден кем эмес” деп жооп бергенде ал жалгандай түшөт. [2. 65-б.] Либреттодо Айчүрөк Семетейге сени сынап айткан сөзүмө көп таарынба деген ой мындайча берилет:

Кантер экен деп айтса,
Баатыр, кабагың чытып каласың.
Сырын бир сынап кеп айтса,
Баатыр, сыртыңды салып каласың. [1. 328-б.]

Эпосто Айчүрөк аны чоролору менен Акун хандын шаарына алпарып, күйөөлөп барган жигит сымал аябай сый көрсөтөт. [2. 68-б.]

Либреттодо бул окуя аз гана подтексттүү диалог менен жеткире айтылат:

Семетей: Эр издеп жүргөн карган кыз,
Ак шумкар бергин кетемин.
Айчүрөк: Өзүң бир тентип жүргөндө,
Чүрөктүн карый турган эби бар. [1.327-328-бб.]

Ошондон кийин сөзгө жыгылган Семетей:

Баатыр кушун качырса,
Билип туруп качырган.
Айрыламын мен кантип

Сага окшогон асылдан, – [1. 328-б.] деген сыяктуу сөздөр менен жооп берет. Эпосто аябай бышкан, ийленген айтымдарды пайдалануунун ордуна жогоркудай жамактын классикалык операга кириши албетте, өксүк деп айтсак ылайык келет. Мында үч автордун кимисин күнөөлөрүңдү билбейсиң. Бир гана суроо логикасы ширелишкен образдарга бай Ж. Бөкөнбаев кайсы көшөгөнүн артына жашынып калды экен?

Согуш темасына келсек, эпосто Күлчоро Толтойдун келе турган жолун акмалап (кайгуулап) күтүп жүрөт. Айткандай эле жаш баатыр менен эр Толтой беттешет. Бирок, тажрыйбасы жок Күлчоро

Толтойду жаралуу кылып качырып жиберет. Толтой Чынкожого келип, Семетей тараптагылар күчтүү көрүнөт, бекер элди кырып ала электе ушунчабызда аман-эсен кайтып кетели деп:

Кара баш журтун каптайлы,

Кара тору кыз алып,

Атын Айчүрөк коюп мактайлы.

Тоюна токсон соёлу,

Бул жанжалды коёлу – дейт. [2. 90-б.] Анда Чынкожо аябай

ачууланып, аны тилдей баштайт:

Жерге кирген сен Толтой,

Сени мен шер экен деп келгемин.

Бет алышкан жоо болсо,

Бел болот деп келгемин [2. 92-б.]

Либреттодо ушул айтым кичине гана өзгөртүү менен өз калыбында берилген:

Жер жайнаган жедигер,

Мен сени эл экен деп келгемин.

Жерге кирген кем Толтой,

Сени мен шер экен деп келгемин [1. 329-б.]

Мындай стилдештирүү чыгарманын көркөмдүгүнө оң таасир берет, бирок “Айчүрөктө”

“Семетейдегидей” эпостогуга окшош параллелдер сейрегирээк кездешет. Демек, бул утуш эмес, уттуруш деп ойлойбуз.

Эпосто анын жомоктук табиятына жараша шарттуулуктар көп кездешет. Мисалы, Семетей Айчүрөккө күйөөлөп барганда оогандыктар кыргыздарга окшоп, алтымыш кысыр бээ сойдуруп:

“Кымыз ичип кызышып,

Сөөктөрү ысышып,

Кыз менен жигит аралаш,

Сексен келин, сексен кыз,

Серпилип оюн салышып...” [2. 66-б.] аябагандай шаң-салтанат болот.

Эпос боюнча жоосун жеңип бергендиги үчүн Акун хан Бакай кары баштаган жаш баатырларга аябай ыраазы болуп, Айчүрөктү кыз узатуу салты боюнча Таласка көчүрүп келет. Либреттодо да той Кең-Колдун боюнда өтөт. Ал сахналык искусствонун каражаты менен ыр-бий, хор ырдоо менен коштолот. Мунун баары операнын табиятына жараша жасалган. Ал эми текст маселесине келсек, финалга жакшы куюлушкан портреттик сүрөттөөлөргө кез келебиз. Алсак, Күлчоро Айчүрөккө мындайча ода ырдайт:

Ак бетин көрсө кан тамган,

Айдай бир бетин нур чалган.

Бой келбети келишип,

Бул жеңем,

Адамдан артык жаралган.[1. 331-б.]

Ошентип, эпос менен либреттону текстологиялык салыштырууда “Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү” эпизодундагы негизги окуялар толук сакталган. Авторлор тарабынан бирин-экин деталдар (мисалы, Айчүрөктүн түшүн жоруган бакшы, Айчүрөктү жандаган Кара кыз менен Сары кыз, Калыймандардын диалогдору) бар. Ал эми эпостогу Күлчоронун Үргөнчтү кечип чыкканы өтө маанилүү учур экендигине карабай, ал жөнүндө ооз ачпай коюу бир аз бөксөлүк деп ойлойбуз.

“Айчүрөк” либреттосунун жанрына ылайык дуэттер, ырлар, хорлор басымдуулук кылат, бирок, алардын айрымдары көркөмдүк жактан чала иштелгендиги байкалат.

Либреттодо эпостон алынган айрым традициялуу калыптагы айтымдар өз ордун тапкан. Ошентсе да авторлор аларга азыраак кайрылганы байкалды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бөкөнбаев Ж. Тандалган чыгармалар(эки томдук). 2-том, Ф.: Кыргызстан, 1973
2. «Семетей» эпосу. Каралаевдин варианты боюнча. 2-китеп, Ф.:Кыргызстан, 1986

Рецензент: Качкынбай кызы А - филология илимдерини кандидаты, КР улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту.